

סיפורי חיות לילדי המגזר החרדי כסמן לשינויים בחברה החרדית בישראל בשנים 1970-2015

אסתר מלחי

דוקטור, לשעבר ראשת החוג לספרות במכללת בית וגן בירושלים
דוא"ל: malchiy@014.net.il

ספרות הילדים החרדית היא ז'אנר חדש שתחילתו בשנות השבעים של המאה הקודמת. תהליכים חברתיים ותרבותיים שחלו בחברה הישראלית ובאו לידי ביטוי בספרות הילדים העברית, עוררו בחברה החרדית את הרצון להיבדל מהזרם המרכזי של ספרות הילדים העברית וליצור דרכי ביטוי אחרות לתכנים ולערכים המאפיינים את החברה החרדית. החברה החרדית מתאפיינת במאמצים לשמור על מסורת הדורות ולהישמר מהשפעות חיצוניות, אך בד בבד היא עוברת שינויים משמעותיים, שבמרכזם המתח בין הקבוע למשתנה, בין המסורת לחידוש. שינויים אלה הביאו להעלאת נושאים חדשים, נקודות ראות שונות וכן תבניות וסגנונות כתיבה שלא היו מוכרים בראשיתו של ז'אנר ספרות הילדים החרדית. אחד מהמאפיינים הללו הוא הצגת בעלי חיים כגיבורים ספרותיים. מאמר זה מוקדש לדיון בנוכחותם של בעלי חיים בספרות הילדים החרדית, בדגש על הספרות לגיל הרך. בעלי חיים כגיבורים ספרותיים לא היו נפוצים בספרות הילדים החרדית עד שנות התשעים של המאה הקודמת. משנות התשעים הלכו והתרבו ספרי הילדים החרדים שבמרכזם גיבורים שהם בעלי חיים, ובשנים האחרונות הגיע שיעורם ל-80% מכלל ספרי הילדים לגיל הרך במגזר זה. אף שהשימוש בבעלי חיים כגיבורים התרחב במידה ניכרת בספרות הילדים החרדית, רק חלק קטן מן הספרים נועד ללמד על אורחותיהם של בעלי החיים או לגרום להם להתחבב על הקוראים. המאמר מציג את תפקידם של בעלי החיים כ'נושאי כלים' המשרתים את הנורמות והערכים של החברה החרדית ומבטאים את תהליכי השינויים המשמעותיים בה בעשרות השנים האחרונות.

מילות מפתח: בעלי חיים בספרות ובתרבות, בעלי חיים בעולם היהודי, ספרות ילדים חרדית, החברה החרדית בישראל, מסורת ושינוי

מבוא

תחילתה של ספרות הילדים החרדית בראשית שנות השבעים כענף נבדל מספרות הילדים העברית הישראלית. תהליכים תרבותיים וחברתיים שעברה החברה הישראלית הטביעו את חותמם על ספרות הילדים העברית, וגרמו למחנכים ולהורים החרדים לנטוש את הספרות הזאת שלא התאימה להם עוד ולא ביטאה את הוויי חייהם. מתוך השטח קמה תנועה של כותבים שבאו למלא את הצורך בחומר ספרותי מתאים (מלחי, תשנ"ב), תחילה קמעה ובהססנות, אך עם השנים בפרץ של יצירה עשירה ומגוונת. במחקר זה נגדיר את ספרות הילדים החרדית כז'אנר חדש של יצירות שנכתבו בידי כותבים חרדים (ובעיקר כותבות) בעבור קהל נמענים חרדי ואשר משקפות תכנים וערכים שהולמים את קהל היעד (מלחי, תשנ"ב, עמ' 8-15). מובן שגם הלשון וסגנון הכתיבה מותאמים לנמענים בז'אנר הזה נכללות גם יצירות של פלגים חסידיים שונים המבטאות את ייחודו של הפלג החסידי ומציגות את דמויות המופת שלו. חלק מהסיפורים תורגם מעברית ליידיש. יצירות רבות הופיעו לראשונה בכתבי עת שונים לילדים או למשפחה, ואחר כך התפרסמו כספרים לילדים. המחקר יעסוק ביצירות שהתפרסמו בארץ, נועדו לגיל הרך ולכיתות היסוד וכוללות פרוזה ושירה.

החברה החרדית שמיטלטלת בין מסורת לשינוי עוברת תהליכים תרבותיים וחברתיים חשובים ומעניינים. חוקרים שונים שעוסקים בחברה הזאת (שלהב ופרידמן, 1985; פרידמן, 1991; לופו, 2003; קפלן ושתדלר, 2012; ליוש, 2014) מצביעים על השינויים שחלים בה. מצד אחד זו חברה השואפת לשמור על המסגרת הקיימת של המשפחה, עקרונות החינוך ומסורת הדורות, ומצד שני החברה הזו נפתחת להשכלה גבוהה וחשופה לשינויים במעמד האישה ובמעמד הילד.

הספרות לילדים החרדים – המהווה בשלושים השנים האחרונות סמן לשינויים התרבותיים והחברתיים העוברים על החברה החרדית – נפתחה לנקודות ראות חדשות ולנושאים חדשים. אחד הנושאים החדשים שנופצים היום בספרות הילדים החרדית לגיל הרך הוא בעלי חיים. מאז שנות השמונים לא נערך מחקר הבוחן ז'אנר ייחודי זה (מלחי, תשנ"ב), ויש מקום לבחון את השינויים ואת ההתפתחויות בתחום הכתיבה על בעלי חיים בספרות הילדים החרדית. מאמר זה ינסה להשיב על השאלות הללו: מהי משמעות השימוש בבעלי החיים כגיבורים ספרותיים בספרות הילדים החרדית? האם חל שינוי ביחס אל בעלי החיים מראשית קיומו של ז'אנר זה בשנות השבעים של המאה הקודמת? על אילו תהליכי שינוי בחברה החרדית מצביעה תופעה זו?

מקומם של בעלי החיים בתרבות המודרנית ובתרבות היהודית

60% מסיפורי הילדים בארץ ובעולם הם סיפורים על בעלי חיים (שנברג וכן כנען, 2011), חלקם עיבודים של סיפורים עממיים וחלקם סיפורי מקור. בתרבויות רבות, כפי שמשקף ביצירות העממיות, שולטת הגישה האנתרופוצנטרית, שלפיה האדם עומד במרכז והוא הקובע את מעמדם ההיררכי של בעלי החיים: טורפים, חיות משק, חיות מחמד וכדומה (סרפל, 2007). ברבים מסיפורי הילדים שנכתבים כיום בעולם המערבי באה לידי ביטוי תפיסה מודרנית שלפיה הצמחים, בעלי החיים והאדם הם חלק ממערכת אחת מורכבת ושלמה, ולכולם נכון מקום במערכת הטבע והעולם. גישה אנימיסטית זאת גורסת כי יש להתחשב בבעלי חיים ולהגן על מינים נכחדים (הראל, 2004). תפיסה זו אינה מתיישבת עם מחשבת היהדות, שלפיה האדם הוא נזר הבריאה, וכל הבריאה נועדה לספק את צרכיו. כך כותבת החוקרת יעל שמש:

עמדתה של היהדות ובכלל זה עמדת חז"ל והפרשנות המסורתית, רחוקה מאוד מעמדת התנועות לזכויות בעלי החיים. [...] התפיסה הדומיננטית במקרא ובספרות חז"ל וכן בפרשנות ובהגות היהודית לדורותיה היא אנתרופוצנטרית, שרואה במין האנושי את תכלית קיום הבריאה ועומדת על זכותו לעשות בבעלי החיים שימוש לצרכיו. [...] יחד עם זאת, בעקבות מספר מצוות בתורה שעולה מהן ההתחשבות בצרכי בעלי חיים [...] מכירה ההלכה היהודית בכך שלבעלי החיים יש צרכים מסוימים שחובה להתחשב בהם (שמש, תשס"ח, עמ' 678).

כך גם החוקרת דוידוביץ, שנסמכת על הפסוק "כל אשר נשמת רוח חיים באפיו" (בראשית ז, כב), ולומדת ממנו שהמושג 'חיים' נוגע לאדם ולבעל החיים כאחד. הן האדם והן בעל החיים זכאים למתנת רוחו של ה', ועל כן קיים ניצוץ אלוהי גם בבעל החיים. אולם לאדם ניתנה רשות לרדות בבעלי החיים ולכבוש את הארץ, כמצוין בפסוקים העוסקים במעמד שקיבל האדם עם בריאת העולם: "ויברך אותם אלוקים ויאמר להם אלוקים פרו ורבו ומלאו את הארץ וכבשוה ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרומשת על הארץ" (בראשית א, כח). מכאן שתפקיד האדם לשלוט בעולם שנברא בעבורו. דוידוביץ מסכמת כך:

על אף שמלכתחילה כבר בראשית הבריאה, התירה התורה לאדם לעשות שימוש בצומח ובעלי החיים לטובתו ולתועלתו הרי שבצד זה הוטלו עליו הגבלות והנחיות לצורך תיחומם באופן שימוש בבעלי חיים ובצומח. מגמת התורה לשמור על שלמות העולם ולקיימו לדורות הבאים, חינוך

האדם להומאניות לחמלה והרחקתו מאכזריות (דוידוביץ, תשס"א-תשס"ב, עמ' 93).

דברים דומים מצויים גם במחקריהם של אלטשולר (תשנ"ו), אמיתי (תשמ"ח), רוזנסון (תשנ"ט) ואחרים. נראה שהיהדות מצאה דרך ביניים: היא הגדירה את האדם כנזר הבריאה שהכול נברא לכבודו, אך הטילה עליו את האחריות לשמור על העולם ודרשה ממנו ריסון במסגרת תפקידו זה. ההגבלות הללו נועדו לחנכו לחמלה, להתחשבות ולריסון עצמי. זאת גם עמדתו של ר' משה בן נחמן (הרמב"ן), בן המאה ה-13. את המילה "וכיבשוה" (בראשית א, כח) הוא מפרש כך: "נתן להם כוח וממשלה בארץ לעשות כרצונם בבהמות ובשרצים ובכל זוחלי העפר ולבנות ולעקור נטוע ומהרריה לחצוב נחושת" (פירוש הרמב"ן על התורה, שם). המשתמע הוא שכל הבריאה מיועדת לטובתו ולתועלתו של האדם.

בעלי חיים כגיבורים בספרות הילדים

חוקרים שונים יצאו נגד דרך השימוש המקובלת בבעלי חיים כגיבורים ספרותיים. אריאל צבל (2002) טוען כי תרבות המערב מתעלמת מהפגיעה בבעלי חיים, וספרות הילדים תורמת להסתרה ולהכחשה של הפגיעה בהם. לדבריו, ספרות הילדים מציגה מצג כוזב של הקשר בין האדם לבעלי החיים: הצגת יחסים הרמוניים בין האדם לבעל החיים וסיפורים שלפיהם בעלי החיים זקוקים לאדם מסתירים את העובדה שבעלי החיים מנוצלים על ידי האדם לתועלתו. ג'ון מועלם (2013) מצביע על הקשר הרופף בין בעלי החיים שמשמשים כגיבורים בספרי ילדים ובין בעלי החיים בטבע. לדעתו, החברה בת-זמננו נוטה לצבוע באור רומנטי את יחסם של הילדים לבעלי החיים, כמו היו נשמות תאומות, אך בפועל הילדים הם אגוצנטריים מדי מכדי להתחבר לבעלי חיים. מסקנתו היא שאנו הופכים את בעלי החיים לסוכנים שבאמצעותם אנו מקנים לילדים לקח בסיסי בטוב לב, שליטה עצמית וחמלה.

למרות קולות ההתנגדות הללו, חוקרים רבים עדיין רואים באור חיובי את הסיפורים שבמרכזם בעלי חיים. לדעתם, העיסוק בעולם הרגשי של בעלי החיים עונה על הצרכים הרגשיים של הילד ומביא להזדהות רגשית שלו עם בעלי החיים (דורון, 2000). בעזרת סיפורים אלה ניתן להציג בדרך ידידותית גם דמויות מפחידות ולאפשר לילד להתקרב אליהן, ולהביא בדרך אמפתית ועקיפה פתרונות ודרכי התמודדות עם דילמות שבמבט ראשון נראות קשות. בעזרת בעלי החיים שמוצגים כחביבים וידידותיים לאדם אפשר לעסוק במשברים משפחתיים או חברתיים. כך, עיסוק בעולם הרגשי של בעלי החיים משמש כרקע מקדים להבנת עולמם הרגשי של ילדים.

מירי ברוך (2006) טוענת שסיפורים המביאים את מצוקתו של החי מלמדים את הילד בדרך מטונימית להבין את רגשות הזולת, ומעודדים אמפתיה עד כדי אימוץ הפרספקטיבה של האחר. הסיפורים הללו ממלאים מניעים נפשיים שונים של הילד כגון: סקרנות, הצורך להיות נאהב וצורך בתחושת שייכות. הילד סקרן ושואף ללמוד על אורח החיים ועל סביבת המחיה של בעלי החיים הקרובים והרחוקים, והסיפור מסוגל למלא צורך זה. יתרה מזאת, התיאורים הרגשיים של מצוקת בעלי החיים מעוררים בילד רצון לעזור לחלש ולנזקק, לדאוג לצרכיו ולפתור את מצוקתו, ובכך ניתן לילד מענה לצורך בקבלת האחר ובמתן אהבה לזולת. לדברי גל מי-רון שורק (2002), הבלטת אהבת הילד את בעל החיים מביאה להזדהות הרגשית של הילד עם החי ונותנת לו חיזוק בהתמודדות עם פחדים מן הזר, המפחיד והלא מוכר.

מרים רות כתבה על יחסם של הילדים אל דמויות של בעלי חיים במשלי חיות. הדמויות נבחרות בהתאם למסורת עממית, הן סטראוטיפיות והלקח הוא לעולם מהתחום המוסרי. הדמויות המואנשות מייצגות טיפוסים מסוגים שונים, והילדים מתעניינים בדמויות הללו, שכן הן מספקות ריגושים בסיסיים ומעוררות הזדהות עם בעל החיים שהוא לעתים קטן ותלוי בחסדם של חזקים ממנו (כגון במשל על העכבר והאריה). בדיוק כמו שמרגיש הילד (רות, תשמ"ה, עמ' 58-62). הדמויות הן כאמור סטראוטיפיות, למשל ינשוף חכם, שועל ערמומי ועורב מתוחכם, אולם לעתים בעיבודים לילדים ניכרת מגמה של ניפוץ הסטראוטיפים הללו (קוגמן, 2007), שמטרתה החינוכית להראות שדמויות מסוגלות להשתנות, ואלה שנחשבו מלכתחילה שליליות עשויות עם הזמן להשתנות לטובה.

רבקה גרון (2011) טוענת שספרי ילדים המציגים דמויות של בעלי חיים הם טקסטים בדיוניים המציגים עולם פיקטיבי שנסמך בחלקו על הריאליה. בעולם זה בעלי החיים מקבלים אפיונים אנושיים כדי להתאים את הסיפור להתפתחות הקוגניטיבית של הילד. היא נסמכת על פיאז'ה, שבספרו תפישת העולם של הילד (פיאז'ה, תשכ"ז, עמ' 110-111) ציין כי תודעת ה'אני' של הילד הקטן לקויה והמרחק בינו לעולם שמחוזה לו אינו ברור בגלל שני מכניזמים: אנימיזם (הנפשה), שמשמעו ייחוס חיים לאובייקטים דוממים, ופרסוניפיקציה (האנשה), שמשמעו הענקת תכונות אנוש. בעזרת מכניזמים אלה הילד חש בטוח גם במצבים לא מוכרים ומסובכים שהמציאות מזמנת לו. מכניזמים אלה מתאימים מאוד לסיפורי בדיוניים או ריאליים על בעלי בחיים. הדרך של סופרים להימנע ממסרים דידקטיים ישירים ומהטפות מוסר היא להשתמש בבעלי חיים כתחליף לדמויות אדם. לדעתם, מוסר השכל שעולה מדמויות של בעלי

של הרצוי בתחומי האמונה, ההתנהגות הדתית ומערכות היחסים במשפחה ובחברה. מחנכים והורים ראו את הילד ככלי קיבול לערכי החברה, הקולקטיב, שיש להנחילם כמו בכל חברה מסורתית מדור לדור (יפה, 2001). ספרות כזאת מוגדרת כ'ספרות דידקטית' (חובב, 1994). מעיון בספרות הזו נראה כי הספרים נכתבו למטרה מוגדרת וסביבה נרקמה העלילה (לעתים בצורה מאולצת). רבים מן הסופרים הצהירו על מטרתם בהקדמות או ב'תעודות ההכשר' שנכתבו על ידי רבנים והמצויות בשערי הספרים. בספרים הדידקטיים הללו בדרך כלל הסופר אינו סומך על תבונתו של הקורא, והוא מסביר בצורה ישירה מספר פעמים את המסר של הסיפור.

כך למשל כותבת גוטרמן במבוא לספרה *סופם המר של שלושת המרמרים* (2011, עמ' 3): "הבה ניתן לעצמנו משוב, נחמד הבנה נדמיין ונחשוב! נאמץ את זיכרונונו כי [...] זה ברור שחבל לבזבז את הסיפור!" למעשה סיום הסיפור הוא בגדר סיכום הרעיון המרכזי החשוב שהביא את הסופר לכתוב את הסיפור. בקרמן (תשמ"ט) מציינת במפורש את המסר של ספרה *מי הפיל את האפרוח?*: "הוא הביט לתוך עיניה הרחמניות של אמא והתבייש. לא ולא! אני לא אהיה כמו הרעים. אני רוצה להיות כמו אימא שלי הרחמנית והטובה" (עמ' 30); "גם אני אשמור על החלשים והמסכנים לא אפגע ולא אצער" (עמ' 32). על פי הרישומים שבידי הספרייה הלאומית, כ-30% מספרי הילדים שיצאו לאור בארץ בשלושים השנים האחרונות נכתבו על ידי יוצרים חרדים לילדים חרדים. הרחבת מעגל הכותבים והכותבות החרדים והשינויים שעוברת החברה החרדית (זיכרון, 2014; קפלן וטדלר, 2013; ליוש, 2014; פרידמן, 1991; שלג, 2000) שינו את פניה של הספרות החרדית לילדים: הועשר מגוון התכנים והצורות הספרותיות והיא הפכה בחלקה מספרות מעצבת, שמציבה מודלים לחיקוי, לספרות משקפת, המציגה סיפורים מהמציאות ומבטאת הלכי מחשבה, קונפליקטים והתנהגויות של חברה בשינוי. המהפך הזה הביא לגיוון התוכן והצורה של הספרות החרדית ולהופעת סגנונות כתיבה חדשים, כגון יומנים, ספרי מכתבים, כתיבה בגוף ראשון ורומנים פסיכולוגיים עבי כרס לבני הנעורים ולמבוגרים.

בעלי חיים כגיבורים בספרות הילדים החרדית

בעלי חיים כגיבורים ספרותיים לא היו נפוצים בספרות הילדים החרדית עד שנות התשעים של המאה הקודמת. הציבור החרדי – שבדרך כלל אינו מגדל חיות מחמד – נרתע מעיסוק בבעלי חיים, ובפרט מאלה שהתורה אוסרת על אכילתם מאחר שאין בהם סימני כשרות, כגון: כלבים, חתולים, חיות יער, רמשים ודומיהם. הציווי להתרחק מבעלי חיים טמאים מצוי בספר ויקרא

החיים קל יותר להפנמה על ידי הקורא הצעיר. ייחוס רגשות לבעלי חיים מעודד את הנמען להזדהות עמם ולחוש מעורבות במתרחש בסיפור.

נעמה הראל (2004, עמ' 88) מגדירה 'אנתרופומורפיזם' כ"ייחוס תכונות אנושיות למושא לא אנושי". לטענתה, בספרות למבוגרים בעלי החיים מתקבלים כגיבורים על פי רוב רק כשהפרשנות מעמידה אותם כסמל לדמויות אנוש וכמשל לעולמו של האדם. נראה כי הקביעה שלפיה יש צורך בפרשנות ובהסמלה אינה תקפה בנוגע לסיפורי ילדים מאחר שהילדים באופן טבעי מקשרים בין עולם בעלי החיים לעולם האנושי. גל מי-רון שורק (2002) טוענת שהקשר הרגשי בין האדם לבעל החיים הוא בעל השפעה על ההתפתחות הרגשית והנפשית של האדם. יכולתו של בעל החיים להציע אהבה בלתי תלויה גורמת לאדם לרצות להציע לבעל החיים תמיכה והגנה. תשומת הלב המוענקת לבעלי חיים בסיפורים נותנת לקוראים תחושה שהם רצויים ונאהבים.

מרים רות (תשמ"ה) כותבת שהילד מתעניין בחיי הרגש הסודיים של בעלי החיים, והוא מוסיף להם תכונות אנושיות כיד הדמיון הטובה עליו. מצד אחד הילדים מרגישים עליונות על בעל החיים, ומצד שני הם פוחדים ממנו, מהבלתי ידוע, מהנסתר, מהגדול ומהאכזרי. תחושת המשיכה-דחייה הזו הופכת את בעל החיים למוקד עניין והזדהות. לדבריה, סיפורים על בעלי חיים מאזנים את עולמו הרגשי של הילד. הוא פוגש בסיפור את בעל החיים החלש, החזק, המיטיב והאכזרי, כלומר את הידיד והאויב.

נראה שבעשרים השנים האחרונות סופרים וסופרות הכותבים לילדים במגזר החרדי מושפעים משיח פסיכולוגי זה, ובעלי חיים החלו לכבב בספריהם. כך למשל כתבו הסופרים חיים ולדר ודובי וינרוט בהקדמה לספרם *בארץ החיות* (תשע"ו, עמ' 14): "הסיפור הזה עשוי לפתח את יכולת ההבלגה של הילד וללמדו לפתור בעיות בדרך שונה מן המקובל". הסופרת פנינה מ', בספרה *הדבורה שברחה מהכוורת* (תשס"ט, עמ' 22) כותבת:

בדרכים אלו נוכל לסייע לילדים להתגבר על חרדות ועל פחדים, על ידי חוכמה תושייה, אומץ לב וגבורה. על המטפל לנסות לסייע לילדים הסובלים מחרדות ופחדים, על ידי חשיבה נכונה תושייה אומץ והחלטה מעשית. בדרך זו ניתן יהיה להתגבר על חרדות או להפחיתן.

ראשיתה של ספרות הילדים החרדית והתפתחותה

עם התפתחות ספרות הילדים החרדית בישראל, בשנות השבעים של המאה ה-20, היא שימשה כסוכן חינוך התומך ומחזק את מערכת החינוך החרדית. תפקידה היה להציב מודלים

הגיע שיעורם לכ-80% מכלל ספרי הילדים לגיל הרך במגזר החרדי, ובהם סדרות שלמות שבמרכזן בעלי חיים, כגון: מוסר החיות (סיפורים שנכתבו על ידי יוצרות שונות לאורך מספר שנים), סימן קריאה (האשל, 2008), חושים בטבע (מאיר, תשס"ז), חינוך עם חיוך (בקרמן, סדרת ספרים) ופינת החי של מנוחה פוקס (פוקס, סדרת ספרים). כמו כן יצאו לאור ספרים רבים שגיבוריהם הם בעלי חיים מגוונים ביותר – חיות יער כגון פילים, ג'רפות וזברות, וחיות מסביבת הבית כגון עופות, רמשים, ציפורים, תולעים, אפרוחים, דגים, כבשים, נמלים ודבורים. לעתים זירת ההתרחשות היא הטבע, כגון יער, אגם ואחו, ולעתים היא הסביבה האנושית, הקרובה יותר לעולם הילדים.

אף שהשימוש בבעלי חיים כגיבורים התרחב במידה ניכרת בספרות הילדים החרדית, רק חלק קטן מן הספרים נועד ללמד על אורחותיהם של בעלי החיים או לגרום להם להתחבב על הקוראים. לעומת זאת, התפיסה השלטת בספרים הללו היא התפיסה האנתרופוצנטרית, שמציגה את הבורא כמי שנתן לאדם שליטה על שאר היצורים החיים. במבואות של הספרים העוסקים בבעלי חיים פעמים רבות הסופרים מצהירים על מטרתם החינוכית. מרים גרוס בספרה החמור והתנגול (גרוס, תשס"א) כותבת כי חשוב לחנך לערכים יהודיים בעזרת סיפורים הומוריסטיים מעולם החי. בספר הזה בעלי החיים רוצים להחליף ביניהם תפקידים, והמסר שלו הוא שהאל נתן לכל אחד תפקיד חשוב ומיוחד שרק הוא לבדו יוכל למלא. במבוא לסיפור חפושולה (וייס, תשס"ח), שבו מסופר על חיפושית קטנה שנתונה לחסדיהם של ילדים, מצהירה הכותבת כך: "לכל יצור יש תפקיד בעולם, לפעמים ידוע לפעמים נעלם ואפילו לג'וק כזה קטנטן, השם יתברך חיים נתן" (עמ' 3). לסיכום מציינת הכותבת: "תודה רבה בורא עולם, הכול ממך שלך כולם" (עמ' 5). הכתיבה על בעלי החיים היא בעלת מטרת חינוכית: לגרום לילד להבין שהטבע נברא על ידי בורא עולם ושלכל אחד יש תפקיד בעולם; לעמוד על אופיים של אנשים; וגם להכיר בעליונותו של האדם על בעלי החיים. אף לא אחד מהכותבים מצהיר על התעניינות בבעלי החיים כשלעצמם. ספרות הילדים החרדית היא בראש ובראשונה בעלת מטרת חינוכית, ועל כן אינה מתעכבת על מאפייניהן של הדמויות וסביבת מחייתן. כך כותבת רבקה טוקר, מאבחנת דיסקטית, בהקדמה לספרה של שיפי צורן דיבורים על שפת האגם (2012): "שימוש בבעלי חיים מוכרים מאפשר הבנה והפנמה של מסרים" (עמ' 5).

כאמור, ספרות הילדים החרדית מאמצת את הסטראוטיפים המקובלים בספרות הילדים הכללית, אך מדי פעם היא מנסה

יא: "זאת החיה אשר תאכלו מכל הבהמה אשר על הארץ (פסוק ב) [...] אך את זה לא תאכלו (פסוק ד) [...] מבשרם לא תאכלו ובנבלתם לא תגעו טמאים הם לכם (פסוק ח) [...] והתקדשתם והייתם קדשים כי קדוש אני ולא תטמאו את נפשתיכם (פסוק מד)". כלומר אכילת בעלי חיים טמאים משפיעה על נפשו ועל רמתו המוסרית של האדם, ולכן יש להגדיל את טווח ההרחקה ולאסור גם על גידול בעלי חיים אלה ועיסוק בהם.

בהתאם לכך הוצאות ספרים חרדיות פרסמו אזהרות להורים ולמחנכים בדבר הימצאות תמונות או דמויות של בעלי חיים טמאים בסיפור. היצירות החרדיות המועטות שכללו בעלי חיים טמאים השתייכו בדרך כלל לז'אנר המשל העממי, אשר התקבל בציבור החרדי כיוון שמדובר בז'אנר ספרותי קדום המצוי כבר במקרא, כגון משלי שלמה, משל יותם ומשל כבשת הרש (יובל, 2011). מחקר שנערך בסוף שנות השמונים (מלחי, תשנ"ב) מצא שבסיפורים חרדיים ריאליסטיים בעלי חיים מוזכרים על פי רוב בקיצור ובדרך אגב. אין הם עומדים במרכז העלילה, ופעמים רבות הטבע מוזכר בהם בעיקר כדי להעביר מסר דתי-חינוכי. כך למשל בספר כוכב שנמצא (כתריאל, תש"מ) מתוארות ציפורי התור. הציפורים הללו בונות קן והצופים מתפעלים מן התבונה שהבורא העניק להן. המספר פונה אל הקוראים ואומר להם שהוא בעצמו אינו בקיא באורחות הדגירה של התורים, ושואל את הילדים על ידיעותיהם בתחום זה. הסופר אינו מנצל את ההזדמנות כדי להנחיל לקוראים ידע על חיי התורים, לפתח את סקרנותם או למקד את ההתבוננות שלהם בציפורים שבסביבתם. בסוף הסיפור הביצה שנמצאה בקן נופלת ונשברת, כלומר אין המשכיות ואין חשיבות לחיי התורים. בסיפור אברהם'לה וירון (בקרמן, 1994) כלב נחיה של עיוור מתואר כך: "מסור מאד לאדונו ונעזר בחושי הריח והשמיעה המפותחים שלו על מנת לסייע לו" (עמ' 13). אך בסוף הסיפור נאמר שהכלב לוקח ארנק של אישה, כך שלמרות דברי השבח הרושם האחרון מהכלב הוא רושם שלילי.

עיון ביצירות רבות מעלה כי עד שנות התשעים הטבע אינו תופס מקום נרחב בספרות הילדים החרדית, וזו נעדרת דמויות ראשיות של בעלי חיים. סיבה אפשרית לכך היא דבקותם של החרדים באורח החיים הגלותי, שהתאפיין בריחוק מן האדמה ומהטבע. סיבה אפשרית אחרת היא הרצון להיבדל מן הציונות החלוצית, שהדגישה את עבודת האדמה ואת טיפוח החי והצומח. הנהגת החברה החרדית סברה שיש להתרחק מערכים כגון אלה ולעסוק בענייני החברה פנימה (מלחי, תשנ"ב, עמ' 162-163).

משנות התשעים הלכו והתרבו ספרי הילדים החרדיים שבמרכזם גיבורים שהם בעלי חיים, עד שבשנים האחרונות

מטרתם היא חינוך לערכים דתיים. הספרים הללו הם אמצעי להעביר מסרים חינוכיים ולשקף את הערכים ואת הנורמות של החברה החרדית. אין מטרתם ליצור חוויה אמנותית, אלא להביע דעות. להלן תיבחן טענה זו באמצעות עיון ודיון בסיפורים שגיבוריהם הם בעלי חיים והם עוסקים בארבעה נושאים: חברה ומשפחה, חינוך לערכים, עולמו הפנימי של הפרט, זיהוי ועיבוד רגשות.

חברה ומשפחה

קבלת האחר, עזרה לזולת וכבוד למבוגר – אלה הם נושאים שבהם עוסקים רבים מהספרים המתרכזים בחברה ובמשפחה. אחד הספרים שמשקף את העיסוק בקבלת האחר הוא כבשה שחורה. כבר כותרת הספר מלמדת שהספר עוסק בקושי של דמויות חריגות להשתלב בחברה. החברה החרדית שואפת לאחידות ומכתיבה קודי התנהגות אחידים וברורים לפרטיה. תביעה זו לאחידות מובילה את ספרות הילדים החרדית ליצור דמויות סטראוטיפיות. אמנם ניתן ביטוי לאינדיבידואל ולשונות בין פרטים, אך העלילה מכוונת את הגיבור לחזור למסגרת ולמקום שיועדו לו מראש (מלחי, תשע"ד).

הספר כבשה שחורה עוסק בשונות פיזית שאינה ניתנת לתיקון: כבשה שחורה חיה בעדר של כבשים לבנות. הכבשה חשה מנודה, יוצאת דופן ובלתי מקובלת, ואף שהיא אדיבה, חכמה, נעימה ועדינה, הכול לועגים לה: "כמה נורא להיות כבשה שחורה" (עמ' 8). היא מתלוננת: "מדוע לא רואים את טבעי? [...] אני שחורה אך לבי לבן" (עמ' 18-20). המסר של הכבשה הוא כי יש להפסיק להתבונן בקנקן אלא במה שבתוכו. משפט זה מכוון להתבוננות פנימית מול חיצונית. אולם דבריה נופלים על אוזניים ערלות: "לעגו לה הכבשים [...] לחששו וגחכו [...] שחורה [...] כבשה מוזרה" (עמ' 8). בסופו של דבר, מאחר שהכבשה אינה יכולה להיות אחת מהקבוצה בגלל שונותה, היא בונה כפר ייחודי לכל ה'שונים'. כולם משבחים אותה על היוזמה המבורכת לסייע לשונים, אך בעצם הכבשה השחורה ויתר חבריה נשארים מנודים, ומעבר לגדר מתבוננים בהם העיתונאים ומגחכים.

בספר צוואר קצר (גולדבלום, תשס"ח) מובא סיפור של ג'ירפה קטנה בעלת צוואר קצר, שכל בעלי החיים לועגים לנכותה. הסופרת מנסה לעורר אמפתיה בלב הקוראים הצעירים, וחושפת את מחשבותיה ואת סבלה של הג'ירפה, שטוענת שהיא חפה מאשמה ומתפללת לעזרת הבורא. המסר של הסיפור הוא שכולם נבראו על ידי האל ולכל אחד יש מקום מיוחד. סיפורים רבים מציגים שונות שמקורה בתכונות אופי או ברצונות בלתי נשלטים של הגיבור. בגול התרנגול (פרידמן,

לשבור אותם ולהבליט את יכולתו של היחיד לבחור את דרכו ולבנות את אישיותו. בכבשה השחורה (פרידמן, תשס"ט) הכבשה התמימה מורדת בדימויה; בהצגה הגדולה של תותולעת (פלג, תש"ע) התולעת הקטנה והחלשה מצליחה לארגן מופע ענקי עבור העפרוני הפצוע. העפרוני, ציפור המסמלת חופש, מוגבל וזקוק לעזרה. בצוואר קצר (גולדבלום, תשס"ח) הג'ירפה – הנחשבת לבעל החיים הגבוה ביותר ביער – היא קצרת צוואר; ובזאטוטים (המבורג, 2012) הדגים השותקים טוענים שיש לדבר, לספר ולתקשר עם אחרים.

בספרים מועטים נמסר מידע מקיף יותר על אורח חייהם של בעלי החיים. כך למשל בסדרה חושים בטבע, מאת בני מאיר (מאיר, תשס"ז), מובא מידע על צבעי הסוואה ואזהרה ופרטים על התנהגות בעלי החיים בטבע. הטקסטים מלווים בתצלומים של בעלי חיים ובמידע על אודותיהם, אולם אין בספרים אלו עלילה והם לימודיים בלבד. ספרים עלילתיים מסוימים משלבים גם מידע כלשהו על בעלי החיים. בסיפור צבי הצב, מאת מנוחה פוקס (1962), נערכת השוואה בין תפקידי האם האנושית ובין תפקידי האם הצבה, מנקודת ראותו של הצב: "[האמהות] שלכם [...] מכינות ארוחת ערב ועוזרות בשעורי הבית ומספרות סיפורים לפני השינה, אמא שלי לא, כי היא [...] חפרה גומה, הטילה ביצים [...] הלכה ונעלמה" (עמ' 5). בספר זה מובא פירוט אורחותיו של הצב. בסיפור השלום ניצל בגלל גוזל, מאת יוכבד סקס (2005), מובא מידע על חיי היונים: יוני הבר והיונים הביתיות. בספר חפושולה כל עמוד כולל ריבוע ובו מידע על בעל חיים מסוים. גם בסיפור נמלה במלמה (שטוב, תשס"ה) יש מידע על חיי הנמלים. האיורים מתארים את סביבת חייהן אך הדמויות מואנשות. הספרים הללו נחשבים חריגים בספרות החרדית לילדים.

נושאים מרכזיים בסיפורים על בעלי חיים – מבט ספרותי: תכנים ותבניות

הספרות החרדית העכשווית לילדים עוסקת בתכנים מגוונים: ביחסים בתוך הבית והמשפחה, בקשר בין הילד לחברה בת גילו בבית ומחוצה לו, בשיח בינו ובין החברה הבוגרת (מורים, רבנים, שכנים, סוחרים, קבצנים וכדומה) ובמבט פנימה אל תוך עולמו הרגשי הפנימי. בשיח בין הילד לעצמו עולות שאלות של יכולות, דילמות מוסריות, הצלחות, כישלונות, כישורים, מידות וכמובן מחשבות מעולם ההלכה והאמונה. סיפורים על בעלי חיים לגיל הרך עוסקים אף הם בתמות מרכזיות אלה. רד בא-גד אלימלך (2002), החוקרת את ספרות הילדים החרדית ואת תרבות הפנאי של ילדים חרדים, מציינת בסיפורים על בעלי חיים אינם עוסקים באורחותיהם של בעלי החיים, וכל

יש תפקיד בעולם, וגם כשהתפקיד אינו ברור לנו עלינו להודות עליו לבורא עולם, שכולם הם יצירי כפיו.

עולמו הפנימי של הפרט

הפרט עשוי להיקלע לקונפליקטים בין דרישות החברה ובין רצונותיו האישיים, תכונותיו ומידותיו. בסיפור *מיהו מהו מיצי מ'או* (האשל, 2008) החתול הבכין לומד שבוכים רק אם כואב מאוד: "במקום לצרוח ולילל בכל מצב יש לטפל, לא תהיה עוד מהומה על שום דבר ומאומה, כי נאמץ את הסיסמה: אז מה אז מה". במספרים *לי בחווה* (פולק, תשס"ט) הסיפורים מחנכים לוותרנות, שמחה, שליטה ברצונות, ראיית הטוב וגמילות חסדים. בספר *הטווס מחפש חבר* (גרוס, חש"ד-ב) מוסבר לטווס כי הוא סובל מדחייה חברתית משום שאף אחד אינו אוהב חבר גאוותן שמדבר על עצמו כל הזמן ועליו ללמוד לכבד אחרים. בספר *לדובי יש כבר סבלנות* (פוקס, תשס"ב) אמו של דני מסבירה לו את ערך הסבלנות באמצעות סיפור על דוב שהתעקש לבנות בובת שלג בזמן לא מתאים, ואז השמש יצאה והבובה נמסה. הדוב מגיע למסקנה שהוריו צדקו כשייעצו לו להמתין עם בניית הבובה. למשמע הסיפור אומר דני: "אם הדובי היה מחכה בסבלנות כל זה לא היה קורה!" כך לומד הקורא ש"מי שיש לו סבלנות – טוב לו יותר", כפי שאמרה האם בסיפור (עמ' 31).

זיהוי ועיבוד רגשות

בספרות לגיל הרך ניכר שהסופרים וההורים החרדים אימצו את השיח הפסיכולוגי והתרפויטי העכשווי. הסופרים משלבים דמויות של בעלי חיים כאמצעי להגיע לעולמם הפנימי של הילדים, להשפיע על רגשותיהם ולהדריך בהתמודדות רגשיות. הסופרת יהודית פריינד במבוא לספרה *מתגברים* (תש"ע) מביאה מידע על כלים ייחודיים להתמודדות עם פחדים ועם רגשות שליליים, התורמים לפיתוח האינטליגנציה הרגשית של הילד. דובי וינרוט וחיים ולדר כותבים במבוא לספרם בארץ החיות (תשע"ו, עמ' 3) כך:

העתקת חוויות אל עולם החי מקובלת היום כאחד הכלים האפקטיביים ביותר לשבירת מחסומים רגשיים ולסלילת דרך לנפש הילד [...] כך למשל טיפול בילדים באמצעות חיות נחשב לאמצעי יעיל בשחרור רגשותיהם ובפיתוח יכולתם לבטא רגשות אלה. העובדה שהחיות מצויות בעולם משל עצמן מפחיתה את תחושת הריחוק או הניכור שהילד חש לעיתים בעת המפגש עם העולם האמיתי.

מכל אלה משתמע שספרות הילדים החרדית ממשיכה בתפקידה כמחנכת, מפתחת ומעשירה את הילד, אולם אם

תשס"ב) תרנגול גאוותן ששואף להיות מלך נתקל בדחייה מצד החברה ובני ביתו, ולומד שגאוה וכוחנות הן הרסניות מבחינה חברתית. הנמלה בסיפור *נמלה במלמלה* (שטוב, תשס"ה) לומדת שבולטות יתר מובילה לפרישה מהציבור; בסיפור *הדובי העצוב* (בקרמן, 2008) הדובי לומד לשמוח בחלקו ולהפסיק עם רגשות הקנאה; הדבורה בסיפור *הדבורה שברחה מהכוורת* (פנינה, תשס"ט) רוצה להשתנות ולמצוא חברים אחרים, אך חוזרת לכוורת בבושת פנים; החמור בספר *החמור והתרנגול* (גרוס, תשס"א) מתקשה להשלים עם ייעודו, אך בסופו של דבר מגיע למסקנה שהוא ממלא תפקיד יחיד ומיוחד. בכל הסיפורים האלה בעלי החיים לומדים לקח חברתי-אישי.

עזרה לזולת היא נושא נוסף שמעסיק את הספרות החרדית לילדים. בסיפור *השלום ניצל בגלל גוזל* (סקס, 2005) הילדים רבים ביניהם בגלל יונים, אולם ברגע שהם מבינים שהחתול מסכן את שלום היונים, הם מתאחדים לפעולה מהירה להצלתם, והשלום והשלווה חוזרים לשכון בקרבם; ובחפושולה (וייס, תשס"ח) ילדים מצילים חיפושית הנמצאת בשבי. כך גם בסיפורים רבים נוספים שיתוף פעולה בין בעלי החיים לאדם מביא לפתרון בעיה, ובעלי החיים הם אמצעי להפנמת הערך של עזרה לחלש.

המשפחה היא מוסד חשוב ביותר בחברה החרדית, והדרישה הדתית היא לתת יחס של כבוד לדורות המבוגרים יותר. יש מקום של כבוד למשפחה הרב-דורית, ומכאן העיסוק הרב בדמויות בתוך המשפחה המורחבת. המקורות היהודיים מצווים אותנו לכבד את ההורים: "כבד את אביך ואת אמך למען יאריך ימך על האדמה אשר ה' אלקיך נותן לך" (שמות כ, יב; דברים ה, ז). גם הסיפורים על בעלי החיים מגויסים להעברת המסרים האלה. בספר *אפרוחית למה בכית* (בקרמן, 2008) האפרוחים בורחים מהחצר, בניגוד לאזהרת אמם, והתוצאות הרעות לא מאחרות להגיע. בעקבות האירוע הם מבינים שכדאי להקשיב לאם ומבטיחים: "בקולך תמיד נשמע" (עמ' 31). בספר *אין כמו אמא* (לוזון, 2012) הגוזל מחפש אימא אחרת והמסקנה היא "כי אמא יש רק אחת בעולם והיא תמיד נפלאה ומיוחדת יותר מכולם" (עמ' 32). הסיפור מסתיים בכרזה מעוצבת: "אין כמו אמא בעולם" (עמ' 32).

חינוך לערכים דתיים

רבים מן הסיפורים מדגישים מסרים דתיים אמוניים. בסיפור *טוב לי להיות אני* (גרוס, חש"ד-א) החוחית מסבירה לחמור שעליו להיות רק חמור ולעשות את תפקידו כי לזה ייעד אותו הבורא; ובחפושולה (וייס, תשס"ח) המסקנה היא שלכל יצור

שחברו יחד כדי לתת מתנה משותפת עוגת גבינה; ובלילה, העוסק בפחדים בלילה, וממנו אנו למדים על חשיבותה של 'קריאת שמע', המעניקה ביטחון והגנה של האל הטוב. כביכול המסר אינו מכוון במישרין לקוראים, אלא הוא מסר סתמי שנזרק לחלל העולם, אך הנמענים "הגדולים וחכמים הם בוגרים ואחראים" מבינים את הלקח ומאמצים את ההתנהגות הרצויה. בלשמוע בקול הגדולים (שניר 2014) הדג שומע בקול אמו, פורש מקבוצת הדגים וחוזר הביתה, ובזכות זה הוא ניצל מהסערה. המסקנה נאמרת בגוף ראשון: "למדתי מהגדולים יודעים יותר ממני וחובה לשמוע בקולם" (עמ' 43). גם בסיפור על הג'רפה קצרת הצוואר הסיום הוא חיובי: היא מתקבלת כשווה בחברה, וכולם מבקשים את סליחתה (גולדבלום, תשס"ח). כלומר המסקנה היא שאסור ללעוג: את כולם ברא בורא עולם ולכל אחד הוא נתן מקום בעולם. כך גם המסקנה בסיפור כנשה שחורה: "אוהבים את הכול קטן כגדול, לבן כשחור מעניקים לכולם אור וחום" (עמ' 33), והמסקנה ומוסר ההשכל: "כאשר השחור הוא צבע אין בכך כל רע, אך כשהשחור הוא טבע אין לך דבר יותר נורא" (עמ' 33). בסיפור נמלה במלמלה הנמלה מבטאת בסוף הסיפור את מוסר ההשכל, ומחרות מחזיקות אחריה ארבע דמויות נוספות מגיבורי הסיפור: "מי שנולד חרוץ בטבע, לא יוכל לשנות הצבע" (עמ' 31).

סיומים של השלמה ופיוס אופייניים לספרות הילדים הכללית והחרדית. נושאי הסיפורים, השתלשלות העלילה ויתר מרכיבי הסיפור פחות חשובים. חשובה התחנה הסופית: הסיפור חייב להסתיים בתיקון, ובדרך כלל ביותר מזה – בהתעלות. אין שיבה לנקודת המוצא הסיפורית, אלא יש הבנה חדשה של המציאות שמתקבלת אחרי חשבון נפש. קבלת ההחלטות והסקת המסקנות הן מוסר השכל כללי שפורץ את גבולות הסיפור ומכוון לכל אדם. פעמים רבות מוסר ההשכל מגולם בסיפור באמירות של הגיבור או במחשבות ובהרהורים של הסופר, אך בסוף הסיפור הוא יבוטא בהכרזה ברורה חד-משמעית המנוסחת ככלל או כפתגם (לפעמים מחורז).

בחווה של אושר – מקרה מבחן לאופני עיצוב בעלי החיים בספרות הילדים החרדית העכשווית

בספר בחווה של אושר (שיין, תשע"א), המיועד לגיל הרך, ישנם ארבעה סיפורים: סיפור על ארנב שארוחת הצהריים שלו טעימה יותר כשסועדים נוספים נהנים ממנה; סיפור על סנאי שחווה סיפוק רב מהענקת עזרה לזולת; סיפור על סנאי ששמח לחלוק את ביתו עם אחרים; וסיפור על קבוצת ידידים הרצים בהתלהבות לשמח פרה שאינה חשה בטוב.

בעבר המסגרת החברתית הייתה במרכז, כיום עולמו של הילד במרכז: מה מעניין אותו? כיצד ניצור קשר משמעותי יותר עמו? כיצד נעשיר ונפתח אותו תוך כדי התחשבות בצרכיו? איך נגיע לעולמו הרגשי? מהי הדרך להשפיע על מקומו במשפחה ובחברה? הצגת בעלי חיים כדמויות ראשיות בסיפורים מאפשרת לסופרים לעורר עניין בילד ולגעת בעולמו הרגשי. שמות סיפורים כמו הפרה נויה (נחום, 2001) (המתייחס לרגש הפרנויה), אפרוחית למה בכית? (בקרמן 2008), הדובי העצוב (בקרמן 2000), לכל אחד יש פחד משלו (פוקס, תשס"ג) מלמדים כי ספרות זו נועדה לשקף את רגשותיו של הילד. בעלי החיים המואנשים מקבלים מעמד דומה לזה של אדם ומקלים על הסופר להעביר מסרים חינוכיים.

בספר מתגברים (פריינד, תש"ע) מסופר על ינשוף חכם שעורך מחקר על דמעות, שכן מליחות הדמעות מפריעה לבעלי החיים (ג'רפה, פיל, נמלה, זברה ועוד), והם מחליטים להפסיק לבכות. בסופו של דבר הינשוף מחלק להם דמעות מתוקות. הסיפור אינו עוסק בשאלות זואולוגיות, כגון אם לבעלי חיים יש דמעות, ואם הם מביעים רגשות כמו בני אדם, וגם לא ברורה משמעותן של 'דמעות מתוקות'. ייתכן שהמסר הוא שמי שמסוגל להתאפק ולהתגבר על כאבו – ראוי לפרס. נראה שהסופרת פנתה להסבר דמיוני וערכי, אך לא לעובדות הריאליות או המדעיות. בסיפורים אחרים בולט העיסוק ברגשות: כאבו של התרנגול שכולם מתרחקים ממנו (פרידמן, תשס"ב), אומללותה של הדבורה המורחקת (פנינה, תשס"ט) רגשי הנחיתות של נחי הצב שהוא אטי וחסר חברים (נחום, 1970), החמור שאינו מקובל על חיות היער (גרס, חש"ד-א), והעפרוני הפצוע והחסר אונים (פלג, תש"ע).

בספרות הילדים החרדית העלילה על פי רוב בנויה לפי התבניות המקובלות בספרות הילדים הכללית – בפתחת הסיפור האקספוזיציה (הצגת הגיבורים, המקום והזמן), פיתוח העלילה והצגת דילמה או קושי; יצירת מתח ואחר כך הרפיה, הקצנה של הסיבוך ולבסוף התרה, שהיא הסיום הטוב המפויס (יפה, 2001) – אולם ייחודה של ספרות הילדים החרדית הוא במוסר ההשכל שמלווה את העלילה ובמסקנות היישומיות. כך למשל בספר שלי (שניר, 2014) מסופר על בעל חיים שגזל משהו שאינו שלו, בהמשך מושבת הגזלה לבעליה ומוסר ההשכל הוא: "הם יודעים שרק בעלי חיים משתמשים בדברים של אחרים אבל ילדים גדולים וחכמים הם בוגרים ואחראים לא לוקחים כל מה שהם רואים כי מצוות הם מקיימים" (עמ' 27), כלומר המסר הוא שיש יתרון לאדם על החי.

בקובץ הסיפורים הספר שלי (שניר, 2014) מובאים גם הסיפורים הבאים: מתנה משותפת, המספר על בעלי חיים

מעלה את הנותן לדרגה מוסרית גבוהה יותר מזו שהייתה לו בתחילת הסיפור. בסיום הסיפור הראשון אומר הארנב: "כשכולם שבעים כשלכולם נחמד/ לגזר יש טעם ממש מיוחד" (עמ' 18). כל העשייה מבוססת על קיום המצוות.

לצד כל אלה בולט היעדר היחס אל בעלי החיים ואל אורח חייהם: מקום מגוריהם, מזונם והסכנות שעמן הם מתמודדים. הארנב אמנם אוכל גזר, אך הוא מחלק אותו גם לבעלי חיים שאינם מסוגלים לאכול אותו: לתרנגולת ולאפרוחיה, לברווז ולקיפוד; הסנאי חוצב בית בעץ ומגדיל אותו בעזרת הפטיש על פי גודל החברה ומספר האורחים; והפרה אוכלת ביצה שהביאה התרנגולת. התיאורים הללו אינם מותאמים למאפייניהם הזואולוגיים של בעלי החיים. כמו כן הגיבורים אינם מתלבטים בהחלטותיהם ואינם עוברים תהליך של הפנמה או עיבוד רגשות או מחשבות. הם פשוט נענים למצופה מהם.

בראש הספר צורף מבוא הפונה לאימהות. העורכת אינה מסבירה את בחירתה בגיבורים בעלי חיים, אלא כותבת על החובה לחנך ליראת שמים ולבריאות הנפשית של הילד. היא מציינת שמטרת הספר אינה לעסוק ברע, בקושי ובהתנהגות שאינה נאותה, אלא להתמקד בעשייה החיובית וברכישת מידות טובות. אחרי כל סיפור מובאים דברי הסבר לאימא על עבודת המידות: ללמד את הילד לתת בשמחה. העורכת הוסיפה הדרכה מעשית בנוגע לדרך שבה יש לתרגל את הערך הרצוי.

סיכום

החברה החרדית שומרת על מסורת הדורות ומשקיעה מאמצים בהדיפת השפעות חיצוניות. עם זאת, בשלושים השנים האחרונות היא פתחה צוהר לשינויים ערכיים: נשים רוכשות השכלה, מגוון העיסוקים המקצועיים התרחב, גברים רבים יותר משתלבים בשוק העבודה, ומתקיים שיח בנוגע לחינוך הילד ורווחתו. מגמות מודרניות חודרות אל החברה השמרנית, ויוצרות מתח מתמיד בין הקבוע למשתנה, בין המסורת לחידוש. ספרות הילדים החרדית משקפת את השינויים התרבותיים האלה. אחד הביטויים לכך הוא השימוש בדמויות של בעלי חיים, למרות הסתייגות המקורות ההלכתיים מקרבה אליהם (בוודאי מן הטמאים שבהם). בשנים האחרונות יותר ויותר סיפורים לילדים חרדים מעמידים במרכזם דמויות של בעלי חיים מואנשים.

ניכר שציבור המחנכים וההורים בחברה החרדית בישראל נהיה מודע לערך האינטלקטואלי, הרגשי והטיפולי שבסיפורים הללו, ומעוניין להפיק מהם את המרב. הוא ודאי מושפע גם ממקומם המרכזי של סיפורים אלה בתרבות הילד בחברה הישראלית בכללותה, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בספרות,

הסיפורים הם בעלי תבנית ספרותית זהה ומוכרת בספרות לגיל הרך: תבנית הסיפור הצביר, שמשמעה חזרה על מערכות מובנות והחוט מקשר בדמותו של הגיבור והרעיון שהוא מייצג. המרכיבים היחידים שמשתנים בסיפור הם הדמויות שהגיבור פוגש במסעו. בסיפורים בחווה של אושר הגיבור מוצג בהתחלה כמעט ללא פרטים על אורחות חייו, ותיאור המקום והזמן מצומצם ביותר. הגיבור הוא גיבור סכמטי, כלומר נעדר מאפיין המבדל אותו מיתר הדמויות. אין לו מאפייני אישיות ייחודיים, אין כמעט מידע על מקום גידולו, על קשייו בהשגת מזון, על הסכנות האורבות לו וכדומה. בקלות ניתן להחליפו בבעל חיים אחר. שמו מרמז על אופיו או על מהותו, כגון מו מו הפרה, נבי הארנב, עיזה פיזה, קוקי התרנגולת וסוני הסנאי. כמו כן הגיבור מתואר באופן שיפוטי, למשל "סוני הסנאי חכם ונבון" (עמ' 28), כלומר לקורא לא נותר מקום להפעלת שיפוט משלו. מאפיין נוסף של הספרות החרדית הוא צמצום: מיעוט בתיאורי זמן ומרחב ומיעוט בתיאורי טבע, רגשות ולבטים (יפה, 2001), ותפקידו היחיד של הגיבור הוא להתאים ולהיענות למסר הכללי של הסיפור. מטרת הסיפור מוצגת כבר בתחילתו, ובסופו של דבר היא מושגת ללא לבטים או קשיים, המעשה הטוב נעשה. עולמו האישי של הגיבור מתרקם תוך כדי יחסי הגומלין עם יתר הדמויות, והוא נבנה מראייתו את עצמו כפרט בתוך החברה. בסוף הסיפור נאמר: "סוני סנאי הביתה חזר/ פניו מחייכות, הוא כל כך מאושר! סוני סנאי – נעים לו בלב/ לעזור לחבר הוא כל כך אוהב" (עמ' 36). לכל הסיפורים סוף שמח, מה שצפינו בתחילת העלילה מתממש בסופה. אין כישלונות, אכזבות או הפתעות ואין חזרה מהאידיאל. כולם מנצחים ומרוצים.

המספר היודע כול מלווה את הגיבורים ותומך בהתנהגותם: "וכך המשיך ארנבון ונתן/ גזר נוסף לשפן הקטן/ ועוד שני גזרים למר ברווזון/ ואחד גדול לאדון קיפודון/ תודה רבה הודו לו בחום/ תודה שנתת לנו גזר כתום" (עמ' 14). מבחינה סגנונית, הסיפור כתוב בשפה מצומצמת כיאה לגיל הרך והוא אף מחורז וקצבי. יש בו חזרות ומצלולים וגם דו-שיח בין הגיבורים: בבדיקה קטגוריאלית נראה שהסיפור הוא אמצעי לחשוף את הילדים למודלים של עשיית טוב בעזרת קיום המצוות. הכותבת מביאה ערכים מהעולם החרדי שאותם יש להנחיל לילדים – עזרה לזולת, מילוי צרכיו, ויתור על רצונות ורכוש אישיים, התחשבות בגופו ובנפשו של הזולת – ומציגה את נורמות ההתנהגות הרצויות בין אדם לחברו. המסרים הם חינוכיים: שכר המצוות הוא הסיפוק שחש הנותן והשמחה של המקבל: הארנב חולק את מזונו והאוכל ערב לו יותר; והסנאי מציל את האפרוח וחס אושר. הסיום הטוב של הסיפורים

גרוס. מ. (חש"ד-ב). הטווס מחפש חבר. בתוך: מוסר החיות, 6. ירושלים: הוצאת הספר הטוב.

גרוס. מ. (תשס"א). החמור והתרנגול. בתוך: מוסר החיות, 3. ירושלים: הוצאת הספר הטוב.

דורון, ש. (2000). הקשר בין ילדים לבעלי חיים – מגוון היבטים. חיות וחברה, 11, 18-21.

דוידוביץ, ת. (תשס"א-תשס"ב). היחס לבעלי חיים במקרא ובמקורות היהדות. תלפיות, יב, 85-95.

האשל, ל. (2008). מיהו מהו מיצי מיאו. ירושלים: סימן קריאה.

המבורג, א. (2012). הזאטוטים. בית שמש: מייזליק ספרים.

הראל, נ. (2004). אנתרופומורפיזם: בין מדע לספרות. חיות וחברה, 25, 88-98. וייס, ר. (תשס"ח). חפושולה. ירושלים: פלדהיים.

וינרוט, ד., ו-ולדר, ח. (תשע"ו). בארץ החיות: חיות מספרות על עצמן. בני ברק: חיים ולדר הוצאה לאור.

זיכרמן, ח. (2014). שחור כחול לבן, מסע אל תוך החברה החרדית בישראל. תל אביב: ידיעות אחרונות ספרי חמד.

חובב, ל. (1994). ספרות ילדים חרדית-ריאליסטית או דידקטית? ספרות ילדים ונוער, 20 (ג-ד), 20-35.

יובל, ג. (2011). בעלי החיים בשירות המוסר. ספרות ילדים ונוער, 20, 5-15. יפה, א. (2001). היבטים פסיכולוגיים של ספרות הילדים החרדית: תפיסת הילד ותפיסת העצמי. מגמות, מא, (2-1), 19-44.

כתריאל, א. (תש"מ) כוכב שנמצא. ירושלים: זרקור.

לזון, י. (2012). אין כמו אמא. ירושלים: הוצאת הספר הטוב.

ליוש, ב. (2014). נשות הסף נשים חרדיות מול השינוי המודרני. תל אביב: רסלינג.

לופו, י. (2003). מפנה בחברה החרדית הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים. ירושלים: מכון פלורסהיים למחקרי מדיניות.

מאיר, ב. (תשס"ז). חושים בטבע (סדרה). קריית גת: דני ספרים.

מועלם, ג. (2013, 8 ביוני). מה תפקיד בעלי החיים בעולם של הילדים. (ש. מרום, תרגום). הארץ: גלריה לילדים. נדלה מתוך: <http://www.haaretz.co.il/gallery/kids/premium-1.2029124>

מי-רון שורק, ג. (2002). הקשר הרגשי שבין האדם לחיית המחמד. חיות וחברה, 19, 58-64.

מלחי, א. (תשנ"ב). ספרות הילדים החרדית כתופעה תרבותית-ישראלית (עבודת M.A.). רמת גן: המחלקה לספרות עם ישראל של אוניברסיטת בר אילן.

מלחי, א. (תשע"ד). השונה: דמויות אינדיבידואליות בספרות הילדים החרדית: סיפורי חיות. ספרות ילדים ונוער, 136, עמ' 50-62.

נחום, א. (1970). נחי הצב. תל אביב: הוצאת רק טוב.

נחום, א. (2001). הפרה נויח. תל אביב: הוצאת רק טוב.

סקס, י. (2005). השלום ניצל בגלל גוזל. בני ברק: סקסופון.

סרפל, ג'. (2007). טליו של אלוקים: קיצור תולדות היחס לבעלי חיים והאמונות לגביהם במערב. בתוך: ב. ארבל, י. טרקל, וס. מנשה (עורכים). בני אדם וחיות אחרות באספקלריה היסטורית (עמ' 16-18). ירושלים: כרמל.

פולק, א. (תשס"ט). מספרים לי בחווה. בני ברק: הוצאה עצמית.

פוקס, מ. (תשס"ב). לדובי כבר יש סבלנות. בתוך: פינת החי של מנוחה פוקס. ירושלים: קו לקו.

פוקס, מ. (תשס"ג). לכל אחד יש פחד משלו. בתוך: סדרת סיפור וספר. ירושלים: קו לקו.

פוקס, מ. (1962). צבי הצב. בתוך: פינת החי של מנוחה. ירושלים: קו לקו.

במשחקים ובעולם המותגים. אולם בספרות החרדית, שהיא דידקטית באופייה, מקבלים בעלי החיים מעמד של 'נושאי כלים', כלומר הם נועדו לשרת את הערכים והנורמות של החברה החרדית, וכמעט שאינם מוצגים כישויות שחשוב להכירן, להתחשב בצורכיהן ולדאוג לקיומן. בעניין זה יש לציין שגם ספרות הילדים העברית החילונית מגלה יחס דומה אל בעלי החיים ומטילה עליהם תפקידים דומים.

באופן כללי ספרות הילדים החרדית בימינו מציגה מגוון רחב של בעלי חיים: חיות יער, חיות מחמד וחיות משק. הסיפורים הללו מביאים נתונים כלליים בלבד בנוגע לתנאי מחייתם של בעלי החיים, וזאת כרקע לסיפור. הם נעדרים תיאורים פרטניים של אורח החיים של בעלי החיים, וכל הצגתם נועדה לסייע להפיץ מסרים חינוכיים.

אין ספק שספרות הילדים החרדית מבטאת תהליכים ערכיים, תרבותיים וחברתיים שעוברים על החברה ועל המשפחה החרדית. יש לברך על שינויים אלה שעוברת ספרות זאת, שמצטיינת בשפע של כותבים וכותבות ובמספר גדול של ספרים חדשים, ולקוות שהיא תהווה תשתית להתפתחותה של ספרות יפה, מגוונת ופתוחה למען החברה החרדית.

ביבליוגרפיה

אלטשולר, י. (תשנ"ו). היחס לבעלי חיים והטיפול בהם לאור ההלכה (עבודת גמר לתואר שני). רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

אמיתי, ש. (תשמ"ח). היחס לבעלי חיים במקרא ובמקורות חז"ל. שמעתין: בטאון איגוד המורים למקצועות קודש במוסדות על-יסודיים דתיים, כ"ה, עמ' 79-82.

בא-גד אלימלך, ו. (2002). תמונת מצב של ספרות הילדים החרדית בישראל אפיונים ספרותיים והשתמעויות חינוכיות. ירושלים: האוניברסיטה העברית, בית הספר לחינוך – מרכז מלטון.

בקרמן, מ. (תשמ"ט). מי הפיל את האפרוח? בתוך: הספריה הקטנה, 4. ירושלים: הוצאה עצמית.

בקרמן, מ. (1994). אברהמ'לה וירון. ירושלים: הוצאה עצמית.

בקרמן, מ. (2008). אפרוחית למה בכית? בתוך: חנוך עם חיוך, 9. ירושלים: הוצאה עצמית.

בקרמן, מ. (2008). הדובי העצוב. בתוך: חנוך עם חיוך, 10. ירושלים: הוצאה עצמית.

ברוך, מ. (2006). סיפורים על בעלי חיים במצוקה ככלי לפיתוח אמפטיה אצל ילדים בגילאי הגן ואילך. חיות וחברה, 32, 35-43.

גוטמן, צ. (2011). סופם המר של שלשת המרמרים. בית שמש: מייזליק ספרים.

גולדבלום, י. (תשס"ח). צוואר קצר. אשדוד: טללים.

גרון, ר. (2011). פרסוניפיקציה של בעלי חיים כדרך להעברת מסרים בספרות ילדים. עיונים בספרות ילדים: מכללת לוינסקי, מרכז ליון קיפניס לספרות ילדים, 20, עמ' 104-101.

גרוס. מ. (חש"ד-א). טוב לי להיות אני. ירושלים: הוצאת הספר הטוב.

* חסרה שנת דפוס.

(עורכים), מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית ובחברה
(עמ' 10-28). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
רוזנסון, י. (תשנ"ט). על מעמד המשפטי והמוסרי של בעלי החיים. בדד,
8, 77-92.
רות, מ. (תשמ"ה). השפעתם של משלי שועלים ומעשיות על בעלי חיים על
ספרות הילדים לגיל הרך. בתוך מ. ברוך ומ. פרוכמן (עורכים), מחקרים
בספרות ילדים, עמ' 58-76. תל אביב: אוצר המורה.
שטוב, א. (תשס"ה). נמלה במלמלה. ירושלים: פלדהיים.
שיין, ל. (עורכת). (תשע"א). בחוה של אשר. ירושלים: מגן הספר.
שלג, י. (2000). הדתיים החדשים. ירושלים: כתר.
שלהב, י., ופרידמן, מ. (1985). התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית
בירושלים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
שמש, י. (תשס"ח). חמלה כלפי בעלי חיים בספרות חז"ל ובפרשנות
המסורתית. עיוני מקרא ופרשנות, ח, 677-699.
שנברג, ג., ובן כנען, ר. (2011). סיפורי בעלי חיים: מסיפור עממי לסיפור
ילדים. חיות וחברה, 44, 43-51.
שניר, ח. (2014). הספר שלי. בני ברק: פאר.

פיאז'ה, ז'. (תשכ"ז). תפיסת העולם של הילד. (א. פורת, תרגום). רעננה:
ספרית פועלים.
פלג, ת. (תש"ע). ההצגה הגדולה של תותולעת. ירושלים: מיזליק.
פנינה, מ. (תשס"ט). הדבורה שברחה מהכורת. ירושלים: מכון תל"ת.
פרידמן, א. (תשס"ב). גול התרנגול. ירושלים: פלדהיים.
פרידמן, א. (תשס"ט). כבשה שחורה. ירושלים: פלדהיים.
פרידמן, מ. (1991). החברה החרדית: מקורות מגמות ותהליכים. מכון ירושלים
לחקר ישראל. נדלה מתוך: <http://jiis.org.il/upload/haredcom.pdf>.
פריינד, י. (תש"ע). מתגברים: רחוב קישטא, 2. ירושלים: הוצאת יפה נוף.
צבל, א. (2002). איך הפכה הרפת לביתה של הפרה: מבט ביקורתי בספרות
ילדים. אנונימוס. נדלה מתוך: <http://anonymous.org.il/art128.html>.
צורן, ש. (2012). דיבורים על שפת האגם. קריית גת: דני ספרים.
קוגמן, ט. (2007). בין זואולוגיה לספרות ותרבות: התגלגלות סטריאוטיפים
של החמור בספרות הילדים. בתוך מ. סגל (עורכת). ברוח הזמן: החזרת
ספרות הילדים להקשר ההיסטורי-תרבותי (עמ' 189-236). (לא
מצוין מקום הוצאה): מכון מופת.
קפלן, ק., ושטדלר, נ. (2012). פניה המשתנות של החברה החרדית בישראל:
מהישרדות לנוכחות, התחזקות וביטחון עצמי. בתוך ק. קפלן ונ. שטדלר